

DE MISLUKTE VERLICHTING

Jonathan I. Israel

**DE MISLUKTE
VERLICHTING**

*Ideeën, revoluties en de nederlaag
van de democratie, 1748-1830*

Uitgeverij Van Wijnen – Amersfoort

Vormgeving: Bureau Garage, Kampen
Omslagontwerp: Oxford University Press
Afbeeldingen omslag: details uit portretten van Spinoza (boven) en van Toland, Montesquieu, Condorcet, Paine, Bentham en Marx (onder)
Vertaling: Arend Smilde (hoofdstukken 9-15 & 20-29) en Dingeman van Wijnen (1-8, 16-19, 30)

ISBN 978 90 5194 620 8
NUR 685

© Jonathan I. Israel 2019
© Nederlandse vertaling 2024 by Uitgeverij Van Wijnen, Amersfoort
Oorspronkelijke editie verschenen bij Oxford University Press in 2019 onder de titel *The Enlightenment that Failed: Ideas, Revolution, and Democratic Defeat, 1748-1830*

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. No part of this book may be reproduced in any form whatsoever or in any language without previous written permission by the publisher.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1. Introductie: Radicale Verlichting en moderniteit (1650-1850)	11
1.1 BASISBETOOG EN REIKWEIDTE	11
1.2 DEFINITIES EN CATEGORIEËN	17
1.3 HET EINDE VAN DE VERLICHTING?	28
1.4 HET CONCEPT ‘RADICALE VERLICHTING’	35
Deel I. Bronnen van democratische moderniteit	41
Hoofdstuk 2. Opkomst van het democratisch republicanisme	43
2.1 ENGELAND EN DE ‘NEDERLANDSE WEG’ (1688-1720)	43
2.2 EEN OPMERKELIJKE OPENBARE CONTROVERSE (1706-1710)	48
2.3 <i>SPINOZA REVIV’D</i> EN DE <i>CERCLE SPINOZISTE</i>	55
2.4 NEDERLANDS DEMOCRATISCH REPUBLICANISME (1650-1700)	62
2.5 HERZIENING VAN DE ‘POCOCK-THESE’ OVER HET REPUBLICANISME	69
Hoofdstuk 3. Van Radicale Renaissance naar Radicale Verlichting	78
3.1 LUCRETIUS HERONTDEKT	78
3.2 EPICURISME VERSUS SPINOZISME	85
3.3 ONDERMIJNINGSMETHODES	91
Hoofdstuk 4. Van Radicale Reformatie naar de <i>cercle spinoziste</i>	98
4.1 SOCINUS EN DE SOCINIAANSE REVOLUTIE	98
4.2 HUGO DE GROOT EN DE RADICALE VERLICHTING	105
4.3 POOLSE BROEDERS, MORAVISCHE BROEDERS, EN HET OVERLEVEN VAN DE ANTI-TRINITARISCHE THEOLOGIE	110
4.4 DE SAMENVOEGING VAN RADICALE REFORMATIE EN RADICALE VERLICHTING	115
Hoofdstuk 5. Het Engelse Deïsme en zijn wortels in de periode voor 1700	124
5.1 RIVALISERENDE ‘DEÏSTISCHE’ IDENTITEITEN (1700-1740)	124
5.2 CONSERVATIEF ‘DEÏSME’: WOLLASTON, MORGAN EN CHUBB	132

- 5.3 HET RADICALISME VAN SHAFTESBURY 137
- 5.4 NOG EENS TOLAND 143

Hoofdstuk 6. De grote 'gematigden' en de verleidingen van het radicalisme:
Montesquieu en het verbodene 154

Hoofdstuk 7. D'Holbach tegen Voltaire en Rousseau: Een driehoeksoorlog
van politieke denksystemen 171

- 7.1 ONS 'TRANENDAL' 171
- 7.2 ROUSSEAU'S 'GELIJKHEID' AFGEWEEZEN 178
- 7.3 VOLTAIRE'S MONARCHALE 'ARISTOCRATISME' BETWIST 184
- 7.4 VERBETERING VAN DE SAMENLEVING HOUDT ECONOMISCHE
HERVERDELING IN 193
- 7.5 EEN JUISTE EN ONJUISTE INTERPRETATIE VAN D'HOLBACH 197

Hoofdstuk 8. Geweldloze revolutie: Het Noordse model 203

- 8.1 VERLICHTINGSHERVORMINGEN IN ZWEDEN-FINLAND 203
- 8.2 VERLICHTINGSHERVORMINGEN IN DENEMARKEN-NOORWEGEN 211
- 8.3 SCANDINAVISCH VERLICHT DESPOTISME NA 1772 219
- 8.4 GELEIDELIJKE REVOLUTIE IN SCANDINAVIË (1784-1820) 224

Deel II. Mensenrechten en revolutie (1770-1830) 237

Hoofdstuk 9. Parallele revoluties: Amerika en Frankrijk, 1774-1793 239

- 9.1 DOORBRAAK NAAR DE 'MODERNITEIT': DE AMERIKAANS-FRANSE
TWEELINGREVOLUTIE TOT JUNI 1793 239
- 9.2 'DEMOCRATISCHE PRINCIPES' TEGENOVER ARISTOCRATISCH
REPUBLICANISME 247
- 9.3 MASSA MOBILISEREN EN GRONDWET SCHRIJVEN 261

Hoofdstuk 10. 'Algemene wil' en de uitvinding van gelijke mensenrechten,
1750-1789 270

- 10.1 'ALGEMENE WIL' EN DE OPKOMST VAN GELIJKE RECHTEN 270
- 10.2 WAAROM DE 'CULTURELE' VERKLARING VOOR DE UITVINDING
VAN MENSENRECHTEN ONJUIST IS 279
- 10.3 HET 'ZESDE BUREAU' TEGEN UNIVERSELE MENSENRECHTEN 292

Hoofdstuk 11. Vrouwenemancipatie: Huwelijk, gelijkheid en vrouwelijk burgerschap,
1775-1815 295

- 11.1 GENDER-SEGREGATIE EN ONDERDRUKKING 295
- 11.2 HET RADICALE DENKEN EN DE OORSPRONG VAN HET MODERNE
FEMINISME 301
- 11.3 VERLICHTING EN MEISJESONDERWIJS 306
- 11.4 REVOLUTIE EN ECHTSCHIEDING 312
- 11.5 REACTIE ONDER DE MONTAGNE, ONDER NAPOLEON EN NA NAPOLEON 320

Hoofdstuk 12. Van klassieke economie naar postklassieke herverdelingseconomie,
1775-1820 328

- 12.1 DE AANLOOP (1748-1776) 328
- 12.2 ECONOMIE EN DE 'GRAANORLOG' 335
- 12.3 ECONOMIE EN HET ARMOEDEVRAAGSTUK 344

Hoofdstuk 13. Rechtshervorming in Europa 360

- 13.1 MAATSCHAPPIJSTRUCTUUR, CULTUUR EN WET 360
- 13.2 WET, CULTUUR EN KERKELIJKE CONTROLE 370
- 13.3 'RECHTSHERVORMING' IN DE JAREN 1760 EN 1770 376

Hoofdstuk 14. De mensheid als eenheid: Rassenleer en de gelijkheid der volken 387

- 14.1 VERLICHTING EN DE OPKOMST VAN RASSENLEER 387
- 14.2 DE RASSENKWESTIE: KANT VERSUS HERDER EN FORSTER 398

Hoofdstuk 15. De mensheid als eenheid: Eigendom, klassenmaatschappij en
emancipatie 405

- 15.1 SCHOTSE VERLICHTING EN DE 'MENSWETENSCHAP' 405
- 15.2 SOCIALE WETENSCHAP EN HET VERSCHIL TUSSEN DE TWEE
VERLICHTINGEN 412

Deel III. Revolutie en concurrerende ideologieën (1789-1830) 417

Hoofdstuk 16. Robespierre anti-philosophe: De strijd der ideologieën tijdens
de Franse Revolutie 419

- 16.1 DE ROUSSEAUISTISCHE WORTELS VAN ROBESPIERRE'S *ANTI-PHILOSOPHIQUE*
DISCOURS 419
- 16.2 ROBESPIERRE, ROUSSEAU, EN DE CULTUS VAN HET GEWONE 428
- 16.3 ROBESPIERRE EN DE GESCHIEDSCHRIJVING VAN DE REVOLUTIE:
DE 'MARXISTISCHE INTERPRETATIE' HERBEZIEN 433

Hoofdstuk 17. Revolutie in Zwitserland: De klim naar democratisch republicanisme,
1782-1830 454

- 17.1 ZWITSERLAND: 'ARISTOCRATISCH' VERSUS 'DEMOCRATISCH'
REPUBLICANISME 454
- 17.2 DE ZWITSERSE REVOLUTIES VAN DE JAREN 1790 470
- 17.3 DE RECONSTITUTIE VAN ZWITSERLAND DOOR NAPOLEON (1802-1814) 477
- 17.4 OP WEG NAAR DEMOCRATISCH REPUBLICANISME 482

Hoofdstuk 18. De Belgische Revolutie, 1787-1794 486

- 18.1 EEN 'VOORUITSTREVENDE MAATSCHAPPIJ' BRENGT EEN 'ACHTERWAARTSE
REVOLUTIE' TOT STAND 486
- 18.2 RADICALE IDEEËN IN DIENST VAN CONSERVATIEVE DOELEINDEN 493
- 18.3 DE VONCKISTISCHE REVOLUTIE OVERWELDIGD 503

Hoofdstuk 19. Verlichting tegenover Robespierre (en Napoleon): De écoles centrales,
1792-1804 513

- 19.1 CONDORCET EN HET HOOGTEPUNT VAN DE RADICALE VERLICHTING 513
- 19.2 DE INWIJDING VAN DE *ÉCOLES CENTRALES* 525
- 19.3 VERLICHTING IN DE LEERPLANNEN VAN HET MIDDELBAAR ONDERWIJS 531
- 19.4 NAPOLEON REORGANISEERT HET FRANSE MIDDELBAAR EN HOGER
ONDERWIJS 536

Hoofdstuk 20. Revolutie en de universiteiten: Duitsland en de 'filosofenstrijd', 1780-
1820 542

- 20.1 VERLICHTING, HERVORMING EN TRANSFORMATIE VAN DE UNIVERSITEIT 542
- 20.2 POLITISERING VAN DE DUITSE FILOSOFIE 549
- 20.3 DE *ATHEISMUSSTREIT* (1798-1799) 560
- 20.4 EEN NIEUWE VISIE OP DE UNIVERSITEIT 566

Hoofdstuk 21. Radicalisme en repressie in de Anglo-Amerikaanse wereld,
1775-1815 575

- 21.1 DE RADICALE STROMING 575
- 21.2 UNITARISCHE RADICALE VERLICHTING 579
- 21.3 DE AMERIKAANSE REVOLUTIE IN HET BRITSE DENKEN 585
- 21.4 HOE DE BRITSE RADICALEN WERDEN VERJAAGD (1792-1802) 594
- 21.5 TOM PAINE EN DE OPKOMST VAN DE AMERIKAANSE RADICALE INTELLIGENT-
SIA 602

Hoofdstuk 22. De Amerikaanse connectie	606
22.1 RADICALISME IN NEW YORK	606
22.2 OPLEVING VAN HET RADICALISME IN NEW YORK EN PHILADELPHIA (1792-1806)	612
Hoofdstuk 23. De Spaanse revolutie, 1808-1823	624
23.1 JOZEFISME TEGEN RADICALISME	624
23.2 DE CORTES VAN CÁDIZ EN DE GRONDWET VAN 1812	637
23.3 REACTIE (1814-1820)	643
23.4 DE MISLUKTE REVOLUTIE VAN 1820-1823	647
Hoofdstuk 24. Zwarte bevrijding, universele bevrijding en de Haïtiaanse Revolutie, 1775-1825	658
24.1 VERLICHTING, RADICALE VERLICHTING EN ZWARTE BEVRIJDING	658
24.2 DE ZWARTE REVOLUTIE VAN TOUSSAINT LOUVERTURE	670
24.3 HAÏTIAANSE ONAFHANKELIJKHEID	680
24.4 'KONING HENRI CHRISTOPHE' EN HOE DE ZWARTE MONARCHIE TEN EINDE KWAM	684
Deel IV. Mislukte Verlichting	695
Hoofdstuk 25. Reactie en Radicalisme: Duitsland en de Lage Landen, 1814-1830	697
25.1 DE RESTAURATIE EN HAAR OBSTAKELS	697
25.2 'VERLICHT DESPOTISME' OP HERHALING: DE VERENIGDE NEDERLANDEN, 1814-1830	707
25.3 BEIEREN EN WÜRTTEMBERG ALS LAAT-VERLICHTE STATEN	716
Hoofdstuk 26. Brits filosofisch Radicalisme, 1814-1830	727
26.1 EEN NIEUW BEGIN: BENTHAM EN DE KALME GANG	727
26.2 BENTHAM-RADICALISME ALS BRITSE EN INTERNATIONALE IDEOLOGIE NA 1815	737
Hoofdstuk 27. Mislukte restauratie in Frankrijk, 1814-1830	746
27.1 LODEWIJK XVIII EN DE 'HONDERD DAGEN'	746
27.2 VERLICHTING ALS HINDERNIS VOOR ECHTE RESTAURATIE	755
27.3 POLITIEKE IDEOLOGIE EN DE REVOLUTIE-TRADITIE	760
27.4 EEN LAAT-VERLICHTE OORLOGSMACHINE: DE <i>REVUE ENCYCLOPÉDIQUE</i>	769

Hoofdstuk 28. Bolívar en Spinoza 776

28.1 VERLICHTING TOEGEPAST OP REVOLUTIEPOLITIEK 776

28.2 WIJSGEBEGEERTE VAN EEN MILITAIR GENIE 784

28.3 TRIOMF EN MISLUKKING IN SPAANS-AMERIKA 799

Hoofdstuk 29. Marx en de linkse wending van Radicale Verlichting naar socialisme,
1838-1848 811

Hoofdstuk 30. Conclusie: De Radicale Verlichtingstheorie en haar critici 833

Noten 852

Bibliografie 932

Index 1004

Introductie: Radicale Verlichting en moderniteit (1650-1850)

1.1 BASISBETOOG EN REIKWEIDTE

Vijfentwintig jaar nadat ik voor het eerst mijn ideeën over Radicale Verlichting formuleerde, bouw ik in dit boek de thema's die de kern van het begrip vormen verder uit. Ik kijk terug naar vóór 1650 en breng de ondergrondse bewegingen van de 'Radicale Renaissance' en de 'Radicale Reformatie' in verband met de Verlichting. En ik kijk verder vooruit om een breed terrein aan relevante onderwerpen bij het betoog te betrekken, onderwerpen die ik nog niet eerder heb besproken of heb samengebracht, zoals vrouwenemancipatie, zwarte emancipatie, rassentheorie, de opkomst van de Spaans-Amerikaanse republieken, onderwijshervormingen, juridische hervormingen, de opkomst van de economische wetenschap, en in het bijzonder de revolutionaire omwentelingen in de wereld van na 1789 en in de vroege negentiende eeuw. Ook bespreek ik in dit boek de belangrijkste tegenwerpingen die in een groeiende controversale tegen mijn visie zijn ingebracht.

De groeiende noodzaak om de Verlichting als geheel in haar eenheid en verscheidenheid opnieuw te overwegen, mede op grond van de toenemende rijkdom aan details die het Verlichtings-onderzoek heeft opgeleverd, en om een veel breder geografisch perspectief te hanteren dan eerder gebruikelijk was, leidde er vooral toe dat het onderwerp in een schema van 'meervoudige verlichtingen' werd ondergebracht en dat men zich daarbij steeds meer ging richten op specifieke nationale en religieuze contexten. De kern van het betoog in *Radicale Verlichting* (2001), verder uitgewerkt in *Verlichting onder vuur* (2006) en *Democratische Verlichting* (2011), was dat de westerse Verlichting als geheel het resultaat was van een gezamenlijke vloedgolf van geheel nieuwe ontdekkingen en ideeën van filosofische en wetenschappelijke aard, in het bijzonder ideeën van bevrijdend, tolerant en seculariserend karakter, die in de tweede helft van de achttiende eeuw tal van praktische verbeteringen meebrachten. Hoe begrijpelijk een aanpak op basis van 'een Verlichting van verschillende families' in het licht van de historische problemen ook is, toch verduistert zo'n benadering daarom ons zicht op de eenheid van de Verlichting en haar universele pretenties en kosmopolitische sfeer, en ook op haar bijna wereldwijde omvang. Het leidt ook de aandacht af van haar blijvende relevantie voor de politiek en samenleving van vandaag.

Een dieper besef van de eenheid van de zich ontvouwende Verlichting lijkt niet minder wezenlijk dan een toenemend gevoel voor de geografische breedte en diversiteit van de Verlichting. De nieuwe criteria en resultaten van de wetenschap voegden zich

bij de post-Cartesiaanse filosofie en boden zo een breed panorama van nieuwe, innovatieve intellectuele ontwikkelingen op het terrein van juridische hervormingen en economie, etnologie, en wat we vandaag de sociale wetenschappen noemen. Dit leidde op zijn beurt tot een explosie van projecten voor sociale verbetering met als doel het menselijk welzijn te verhogen, door de instellingen en inrichting van de samenleving en het onderwijs op een nieuwe leest te schoeien. Dit was een gedeelde transatlantische ontwikkeling. Sommige van deze opbloeiende nieuwe ideeën en hervormingen hadden een stoutmoedig en verreikend karakter, terwijl andere niet veel meer waren dan een bescheiden aanpassing aan de status quo; sommige waren in hun consequenties en effecten zo revolutionair dat ze het hele raamwerk van samenleving, religie en politiek bedreigden, terwijl andere gemakkelijk in de bestaande sociale omstandigheden en gezagsstructuren te verwerken waren. Wat we daarom vooral nodig hebben is niet zozeer een 'familie van verlichtingen' maar een zorgvuldig gedefinieerde tweeledige classificatie: ideeën en hervormingsprojecten die zich bij de bestaande samenleving aansloten, en andere die de samenleving juist ondergroeven; hervormingen die door kerk en staat werden gesteund, en andere die door hen werden verworpen. Op die manier kunnen we veel beter het algehele scenario profileren en krijgen we een beter zicht op de interne spanningen en conflicten binnen de internationale Verlichting. Projecten van intellectuele en praktische aard gericht op verbetering vielen onvermijdelijk in twee categorieën uiteen: plannen die vasthielden aan de belangrijkste elementen van het bestaande *ancien régime*-raamwerk, het kerkelijk gezag en de maatschappelijke hiërarchie gebaseerd op aristocratie en monarchie, tegenover die projecten die de grondslagen van de samenleving, cultuur en het onderwijs aanvielen en op hun kop zetten op basis van totaal nieuwe denkwijzen en praktijken.

Aangezien de tweede categorie, die van de radicale verlichters, algemeen werd gezien als een bedreiging voor samenleving en religie, en hun geschriften en activiteiten algemeen verboden bleven voor 1789, waren deze denkers geneigd zich tot op zekere hoogte af te zetten tegen de rest van de Verlichting, en zich terug te trekken in clandestiene netwerken, geheime samenkomsten en organisaties en een eigen boekcultuur. In het begin waren het nog kleine groepjes, maar ze ontwikkelden zich geleidelijk aan tot een ondergrondse intellectuele 'sekte' die alom verfoeid werd; met clandestiene praktijken die ervoor zorgden dat niet opviel dat zij bezig waren de overtuigingen en instellingen van het toenmalige sociale en religieuze systeem te ondergraven. Naarmate de Radicale Verlichting groeide, vanaf de jaren 1660 tot aan de jaren 1830 en 1840, ontdeed deze zich stap voor stap van die clandestiene praktijken, zonder haar oppositiekarakter te verliezen. Sommige auteurs gaan ervan uit dat wat we de 'Radicale Verlichting' noemen alle schrijvers en denkers omvat die de heerschappij van theologie en geloof verwierpen.¹ Maar dat is niet het geval. Tal van in principe ongelovige Verlichtingsdenkers zoals Voltaire, La Mettrie, Hume, Gibbon en Goethe zwoeren privé de religieuze denkbeelden uit het verleden af, maar hielden vast aan maatschappelijke hiërarchie, het principe van de monarchie, traditionele normen en waarden (althans voor de meeste mensen, vaak niet voor zichzelf), en uiterlijke religieuze vormen – waarmee ze buiten de radicale categorie komen te staan. Gematigde en Radicale Verlichting zijn geen van beide bevredigend te definiëren in termen van gelovig of ongelovig. Unitariërs, Ariënen en andere niet-orthodoxe vrijdenkers in de marge van het christendom stelden

zich op tegenover de macht van de kerk en de conventionele christelijke theologie, en waren tegelijk geneigd universele gelijke rechten te omarmen. Verschillende prominente ‘radicale verlichters’, zoals de grote Welshman Richard Price (1723-91), waren uit die kringen afkomstig.²

Na de jaren 1670 was meer dan eeuw lang de meest gebruikte naam voor dit soort radicale ondergrondse verlichters, zij het minder in Engeland en Amerika dan op het Europese vasteland, die van *Spinosistes*, zoals ze in Frankrijk bekend stonden. Zoals we zullen zien is er veel discussie geweest over de vraag welke waarde we al of niet aan deze naamgeving zouden moeten hechten. Voor dit moment is het belangrijkste punt dat, ook al had de Radicale Verlichting in het algemeen in de periode tussen 1670 tot 1840 een zekere connectie (zij het grotendeels indirect en onduidelijk) met de filosofische erfenis van Spinoza, Spinoza zelf toch niets te maken had met de opkomst van de radicale beweging als zodanig, die direct voortvloeide uit de diepe verdeeldheid binnen de Nederlandse Republiek tussen Orangisten en anti-Orangisten in het derde kwart van de zeventiende eeuw. Het is nooit onderdeel van mijn betoog geweest te beweren dat de Radicale Verlichting ‘zijn oorsprong vond in Spinoza’, zoals kwaadwillige stemmen regelmatig beweren. De claim dat het hele begrip Radicale Verlichting kan vervallen omdat het ten onrechte de filosofie van Spinoza als een soort waas over al haar teksten en denkers legt terwijl sommigen, zoals Condorcet, nauwelijks of geheel niet naar Spinoza verwijzen en geen enkel teken van rechtstreekse invloed vertonen, bederft de discussie met argumenten die niet van toepassing zijn. Ook in dit boek blijft Radicale Verlichting wat het in de eerdere delen steeds is geweest – het verwerpen van de rol van religie in de samenleving op filosofische gronden in combinatie met universele principes die aristocratie en monarchie afwijzen ten faveure van vertegenwoordigende republikeinse democratie, niets meer en niets minder.

Na het derde deel uit deze reeks, *Democratic Enlightenment* (2011, of *Democratische Verlichting*, 2015) verschenen twee gespecialiseerde studies, *Revolutionary Ideas* (2014, of *Revolutionaire ideeën*, 2017) over de Franse Revolutie en *The Expanding Blaze* (2017, of *Lopend vuur*, 2020) over de Amerikaanse. Deze waren nodig als basis voor dit boek, met name om bewijzen en tekstanalyses te leveren waarmee de overkoepelende argumenten onderbouwd konden worden betreffende de revolutieperiode en daarna, waarop uiteindelijk de hele Radicale Verlichtingstheorie rust. De conclusies wijken af van een groot deel van de voorafgaande historiografie. Hoewel de radicale omwenteling en opschudding die de Franse Revolutie teweeg bracht grotendeels het gevolg was van de financiële instorting van de Franse kroon en van massale protesten onder het volk, kwam de democratisch-republikeinse oriëntatie en wetgeving van de jaren 1789-93, zo betogen mijn boeken, toch vooral voort uit een voorhoede van filosofen die daadwerkelijk of *de facto* republikeinen waren en die al ruim voor 1789 in *philosophiques* kringen bijeenkwamen, vaak rond figuren als Diderot, d’Holbach en Helvétius.

Daarnaast manifesteerde zich vanaf 1789 een veel luidruchtiger, meer openlijke splitsing onder de verlichters. Veel verlichters schrokken terug van het nieuwe seculiere en democratische credo, en sloten zich veiligheidshalve aan bij monarchie, kerk en aristocratie tegenover de democratische republikeinen, terwijl anderen, in diverse landen, de Revolutie in zijn meer democratische vorm steunden en het begrip ‘algemene wil’ omarmden in zijn niet-Rousseauïstische betekenis van universele gelijke rechten

en egalitaire principes. Door de revolutionaire verwarring raakten de conflicten binnen de gelederen van de verlichters onvermijdelijk gepolariseerd en kwamen ze overal naar buiten, waardoor de beide kampen openlijk scherp tegenover elkaar kwamen te staan. Terwijl democratisch-republikeinse seculiere groepen duidelijk binnen de categorie Radicale Verlichting vielen, ontstonden er binnen de Revolutie krachtige facties van constitutionele royalisten onder leiding van figuren als Mounier, Lally-Tollendal, Malouet, Maury en Barnave. Zij verwierpen de radicale ideeën en waren van mening dat de Revolutie een compromis moest sluiten met monarchie, aristocratie en kerk en religie³ en ze vallen daarmee onder de Gematigde Verlichting. Gematigde verlichters laveerden tussen democratische Verlichting en regelrechte reactie, en ze namen afstand van het verwerpen van iedere verlichte verandering, dat kenmerkend is voor de Contra-Verlichting. Daarom geloofden de ‘gematigde verlichters’ van na 1789, waaronder de Franse *monarchiens*, Adams, Burke, Gibbon en Ferguson, en nog sterker de hervormers aan het Pruisische hof na 1806, nog steeds in de noodzaak (tot op zekere hoogte) van hervormingen, secularisatie en rationalisatie, hetzij op basis van ‘gemengde regering’ naar Brits model conform de ‘revolutionaire principes’ van Locke van 1688, hetzij naar het model van ‘verlichte despotie’, zoals onder Napoleon of tsaar Alexander I.

Gematigde verlichters uit het revolutietijdperk verzetten zich derhalve zowel tegen de radicalen als tegen de oprukkende Contra-Verlichting. De onderwijshervormer Johann Ludwig Ewald (1747-1822), bijvoorbeeld, drong er in 1792 bij de Duitse vorsten op aan om in hun verzet tegen de opkomst van de democratisch-republikeinen niet terug te vallen op pure verwerping en verdrukking, maar in plaats daarvan voort te bouwen op de Verlichting van Frederik de Grote (reg. 1740-86) en Jozef II (reg. 1780-1790), de monarchie te herstructureren, en hun gebieden te hervormen, maar heel voorzichtig en altijd in samenspraak met de geestelijkheid en de christelijke kerk.⁴ Tijdens de Restoratie van 1814-15, na de definitieve nederlaag van Napoleon, kwamen radicalen en gematigden onder toenemende druk te staan vanuit de reactionaire Contra-Verlichting, hoewel dit regelmatig een averechts effect had. Voor politieke dissidenten in Ierland, Canada en de Verenigde Staten en ook in Groot-Brittannië zelf werd het ‘geïdealiseerde visioen van een radicale Verlichting inspirerender en heroïscher dan ooit’, zoals een geleerde het uitdrukt, juist door het ‘hevige verzet daartegen van de Britse autoriteiten.’⁵ In Engeland duurde dit klimaat van verhevigde reactionaire repressie maar liefst vier decennia, van 1792 tot aan de Great Reform Bill van 1832.

Beide versies van de Verlichting, gematigd en radicaal, kunnen dan ook ‘revolutionair’ worden genoemd. Dit is een fundamenteel punt gezien de centrale rol die hen wordt toegeschreven zowel in de Amerikaanse als de Franse als ook in een aantal andere revoluties. Beide stromingen binnen de Verlichting waren er op uit despotisme tegen te gaan, religieus toezicht te verminderen, persoonlijke vrijheid te stimuleren, de vrijheid van meningsuiting en drukpers te bevorderen, en in algemene zin de samenleving te verbeteren door het verspreiden van ‘verlichte’ ideeën en uitbreiding van het onderwijs. Al deze dingen hadden de transatlantische revoluties aan de internationale Verlichting als geheel te danken. De centrale these met betrekking tot de Franse Revolutie is dat de twee uiteenlopende stromingen gedurende de jaren 1787-93 beide aan het ontstaan van de Revolutie bijdroegen, maar dat ze binnen die Revolutie uitgroeiden tot tegengestelde ideologische blokken, een strijd die aanhield tot de coup van de Montagnards in juni

1793. Die bracht een derde kracht naar voren, een die de *sans-culottes* aansprak (maar hen tegelijk hevig onderdrukte) met haar retoriek gebaseerd op een totaal verschillende, anti-intellectualistische, en in een aantal opzichten meer Rousseauïstische, ten diepste populistische autoritaire Contra-Verlichtingsideologie.

Een fundamenteel punt bij de Radicale Verlichting was altijd weer dat haar democratiserende republicanisme altijd gericht was op representatieve, vertegenwoordigende democratie: alle denkers van de Radicale Verlichting, van Spinoza tot d'Holbach, Condorcet, Price, Volney, Destutt en Bentham, verwierpen een zuiver 'directe democratie', omdat ze meenden dat het gewone volk nog te onkundig en bijgelovig, te zeer ten prooi aan de invloed van 'priesters' was om de politieke kwesties te begrijpen – al hoopten ze wel, en rekenden de optimisten onder hen daar ook op, dat dat in de toekomst anders zou worden. Voor een functionerende 'democratie' zoals zij die zagen moest, anders dan bij Rousseau, het algemeen belang, of de wil van het volk, vertegenwoordigd worden door verantwoordelijke, bewuste en goed-opgeleide woordvoerders en afgevaardigden. De Radicale Verlichting koos dan ook zonder uitzondering voor representatieve democratie, of, in de meest geavanceerde varianten zoals bij Condorcet of de latere Bentham, een zorgvuldig uitgebalanceerde combinatie van representatieve en directe democratie, waarbij afgevaardigden met hoge frequentie herkozen moesten worden.⁶ Pure 'directe democratie' daarentegen, de stem van de straat, en ook Rousseau's afwijzing van vertegenwoordiging, van al die dingen moesten radicale denkers tot 1848 zonder uitzondering niets hebben. Dat zagen ze als 'onverlicht' en gevaarlijk. Critici die hun lezers verzekeren dat mijn stelling onderuitgehaald wordt door het feit dat belangrijke radicale verlichters als d'Holbach en Volney 'directe democratie' afwezen (wat ze inderdaad deden), zien deze feiten over het hoofd en scheppen daardoor verwarring.⁷

Dat wat soms betiteld wordt als Robespierre's 'ultra-democratische project', te weten absolute soevereiniteit voor het volk, was intrinsiek vreemd aan de opvattingen van de Radicale Verlichting die onveranderlijk hamerde op de onkunde van de 'massa', 'massa' weliswaar niet in termen van klasse maar van vermogen dan wel onvermogen om te begrijpen hoe de zaken stonden. Bij Spinoza en d'Holbach sloot deze hoge norm zeker niet de arme en eenvoudige mensen uit die wisten waar het over ging. Hun 'massa' omvatte echter wel degelijk koningen, prinses, hovelingen, aristocraten, professoren en geestelijken die, zo namen radicale verlichters min of meer standaard aan, de realiteit der dingen ofwel niet begrepen, ofwel bewust onder het vloerkleed schoven. Nooit heeft de Radicale Verlichting iets opgehad met Rousseau's 'sublieme wetenschap der eenvoudige zielen'.⁸

Een andere kerngedachte betreffende het revolutietijdperk, gepresenteerd in mijn boek *Lopend vuur*, is dat er tot aan de coup van de Montagnards in juni 1793 voldoende wezenlijke parallellen bestonden tussen de Amerikaanse en de Franse Revolutie, in het bijzonder ideeën over gelijkheid en universele rechten, om vooraanstaande radicale publicisten van die tijd, auteurs als Franklin, Price, Paine, Jefferson, Barlow, Mirabeau, Brissot, Condorcet, Volney, Cooper en Priestley, ervan te overtuigen dat de uitgangspunten van de beide revoluties nauw met elkaar verbonden waren. Paine noemde ze zelfs 'identiek'. Anders dan eerdere revoluties, die hij wegwuifde als 'niet meer dan een verandering van personen of plaatselijke omstandigheden', zagen hij en de andere radicale Verlichtings-auteurs aan beide zijden van de oceaan de Amerikaanse en de Franse

Revolutie als ‘een renovatie van de natuurlijke orde der dingen, een systeem van uitgangspunten, zo universeel als de waarheid en als het bestaan van de mens...’⁹ De Amerikaanse en Franse radicalen deelden als democratische republikeinen een gezamenlijk credo. Toen het revolutionaire Amerikaanse Congres bijeenkwam, in Philadelphia in 1775-76, werd geen enkel privilege van welke aard dan ook erkend of geaccepteerd, en er was geen afzonderlijke afvaardiging van sociale klassen. Condorcet beriep zich daar in 1788 op toen hij, nog voor het begin van de Franse Revolutie, als overtuigd republikein, bepleitte dat de Franse aristocratie moest worden uitgesloten van een toekomstige wetgevende vergadering.¹⁰ Dat in Amerika de geestelijkheid buiten alle grondwettelijke regels werd gehouden was volgens Cérutti, ook in 1788, eveneens een belangrijk voorbeeld voor Europa.¹¹ De inspirerende rol van de Amerikaanse Revolutie in de ideologische ontwikkeling en met name bij de ideeënvorming over universele gelijke rechten in de aanloop naar de Franse Revolutie is inderdaad fundamenteel.¹²

Het concept Radicale Verlichting is van centraal belang en daarom natuurlijk niet nieuw. Leo Strauss gebruikte het voor het eerst, en sinds de jaren 20 doortrekt het de geschiedschrijving nu al bijna een eeuw, hoewel historici en hun lezers zich in het algemeen pas sinds de jaren 70 bewust werden van het grote belang ervan. In mijn eigen werk probeer ik de reikwijdte van dit honderd jaar oude concept te vergroten. Veel achttiende-eeuwse politieke figuren die in de historische literatuur vaak als ‘radicalen’ worden betiteld vallen buiten de categorie zoals ik die hier hanteer, omdat hun intellectuele aannames en argumenten niet zozeer gericht waren op universele principes die op alle mensen van toepassing zijn, gebaseerd op ‘natuurrecht’, maar meer op eerdere constitutionele tradities en precedentes die golden in hun eigen land. Zulke denkers waren wellicht ‘radicaal’ binnen hun lokale context, maar kunnen niet gelden als ‘verlichters’ die in bredere zin algemene radicale principes bevorderden. Om die reden vallen tal van Britse en Amerikaanse schrijvers buiten de boot die vaak onder de ‘radicalen’ gerekend zijn, omdat zij in hun pamfletten, toespraken en geschriften terugvielen op gelokaliseerde, particuliere en staatsrechtelijke argumenten, en nauwelijks een rol speelden in internationale Verlichtingsdebatten. Ook hielden ze vaak nog vast aan het kerkelijk gezag.

De belangrijkste grondgedachten, of subthema’s, die ten grondslag lagen aan het overkoepelende betoog tot aan *Democratische Verlichting* (2011), waren de initiërende rol in de jaren 1660 en 1670 van de *cercle spinoziste*, het vroegste intellectuele ferment waarin verwerping van religieus gezag samenging met democratisch republicanisme; ten tweede de versterkende rol van de Hugenoten en andere Franse intellectuelen rond 1700 in de verspreiding van ‘Spinozistische’ ideeën, uitmondend in een brede Europese botsing tussen de gematigde Lockeaanse, dualistische Verlichting en het radicale één-substantie-monisme;¹³ ten derde de bemiddelende rol van de Engelse ‘deïsten’, met name Toland, Tindal en Collins; ten vierde de strijd tussen verschillende facties binnen de Verlichting tussen 1756 en 1765 over de vraag of de *Encyclopédie* wel of niet zozeer gekant was tegen monarchie en religie dat zij verboden moest worden; ten vijfde, de openlijke breuk die Voltaire in de laatste tien jaar van zijn leven in toenemende mate bezighield en die hij een *guerre civile* [burgeroorlog] binnen de Franse Verlichting noemde, waarbij de ene vleugel de vermeende alliantie tussen koningen en priesters aanviel, terwijl Voltaire en de zijnen zich wilden beperken tot de geestelijkheid. Vooral

het thema van de *cercle spinoziste*, en het tweede en derde subthema wijken duidelijk af van de stelling van Margaret Jacob dat de ‘eerste roerselen’ van de ‘radicalen der Verlichting’, die wat zij noemt een ‘pantheïstisch begrip van het universum’ onderschreven, in Engeland te bespeuren waren ‘na de Revolutie van 1688-89’.¹⁴

Voortbouwend op bovengenoemde punten breidt dit vierde deel in de reeks het beeld verder uit. Het gaat over de groeiende breuklijnen op het terrein van vrouwen-emancipatie, rassentheorie, en zwarte emancipatie – de terreinen waarop de Franse en Amerikaanse Revolutie (tot aan 1793) samen optrokken; vervolgens over *Robespierisme* als een populistische Contra-Verlichting waartegen alle ware radicale verlichters zich fel verzetten; over de voortgaande cruciale breuk binnen de Verlichting na 1815 tot en met de revoluties van de jaren 1820; en, ten slotte, de stelling dat er in de jaren 1830 en 1840 een groeiende tegenstelling ontstond tussen het socialisme en de Radicale Verlichting, een frictie die naast veel andere oorzaken ertoe leidde dat Karl Marx zich afwendde van zijn radicaal-verlichte opvattingen in de richting van zijn op de economie gebaseerde socialisme van na 1844.

1.2 DEFINITIES EN CATEGORIEËN

De beginnende ‘Radicale Verlichting’ van de jaren 1660 en 1670, het revolutionaire filosofische fenomeen dat grote schoonmaak wilde houden en dat zijn oorsprong vond in de *cercle spinoziste* in de Nederlanden, begon zich te roeren tegen een achtergrond van een veel oudere en bredere dissidente marge. Ze ontstond uit een reeds lang bestaande mengeling van Epicuristen, sceptici, *libertin érudits*, anti-establishment eclecticici, van hun omgeving vervreemde figuren, en filosofische en politieke rebellen, een milieu dat gevoed werd door teksten die in de wetenschap tegenwoordig *clandestina* heten, clandestiene manuscripten en af en toe ook anonieme en illegaal gedrukte teksten die intellectuele tradities en gedachtenstructuren propageerden die door kerk en staat streng veroordeeld en krachtig onderdrukt werden.¹⁵ De nieuwe denkwijze van de jaren 1660 en 1670 had echter een veel sterkere innerlijke samenhang en een veel dynamischer concept van de verhouding tussen verboden ideeën en de daadwerkelijke toepassing ervan. Niettemin werd de beweging vast en zeker gevoed door de genoemde lange clandestiene traditie van verspreiding van manuscripten, vooral in het Latijn en het Frans, en door de bijbehorende netwerken. Vanaf het derde kwartaal van de zeventiende eeuw werd de illegale verspreiding van de Radicale Verlichting ondersteund door deze eerdere intellectuele ondergrondse van verboden filosofieën die ten grondslag lagen aan een vasthoudende, zorgvuldig gemaskeerde ondergrondse sociale structuur met zijn eigen hiërarchieën, praktijken en contacten, vaak gesitueerd rondom ongrijpbare drukkers en boekenverkoop ‘onder de toonbank’. Als sociaal, cultureel én intellectueel fenomeen vormde de Radicale Verlichting een nieuwe, afzonderlijke intellectuele identiteit, die de relatie tussen denken en doen fundamenteel herdefinieerde. Zij verspreidde en organiseerde zich binnen een complex en divers milieu van rivaliserende clandestiene filosofische groepen, een verwarrende mengeling van Neo-Epicurisme, scepticisme, averroïsme, revolutionair eclecticisme, ondergronds ‘deïsme’, Spaans-Portugees crypto-Judaïsme, Socinianisme, radicaal fideïsme – een grote potpourri van ondergrondse